

TÜRK-İSLAM MƏDƏNİYYƏTİNDƏ ORDUBAD HAMAMLARININ YERİ

Toğrul XƏLİLOV,

AMEA-nın Naxçıvan Bölməsinin dosenti,

tarix üzrə fəlsəfə doktoru,

x.toqrul@gmail.com

AÇAR SÖZLƏR: *Naxçıvan, türk-İslam mədəniyyəti, hamam, günbəz, çatmatağ.*

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: *Нахчыван, пурецко-беламская культура, баня, купол, арка.*

KEY WORDS: *Nakhchivan, Turkic-Islamic culture, bathhouse, dome, arch.*

İnsanlar tarix boyu çaylara, axar sulara, su mənbələrinə müəyyən mənada müqəddəslik yükləmişlər. Məsələn, qədim Mesopotomiyada Fərat, Misirdə Nil, Hindistanda Qanq çayları bədən, ruh və mənəvi təmizliyi təmin etməsi baxımından müqəddəs sayılırdı. Zaman keçdikcə dini və mədəni təsəvvürlər insan şüurunda “məhrəmlik” anlayışını formalaşdırmış, bununla da maddi və mənəvi kirlərdən təmizlənmək üçün hamamlara ehtiyac yaranmışdır.

Təmizliyin, paklığın, mədəniyyətin simvolu olan hamamlar türk-İslam mədəniyyətində də özünəməxsus yer tutur. Çünki hamam mədəniyyəti İslam qayda-qanunlarının əsas tərkib hissələrindəndir. Təmizlik olmadan, yəni qüsl, dəstəmaz almadan edilən ibadətlər qəbul olunmur. Suyun həyat enerjisi olması ilə yanaşı, onun paklaşdırmaq, saflaşdırmaq xüsusiyyəti ilə bağlı inanclar da türk-İslam mədəniyyətinin tərkib hissəsini təşkil edir. Buna görə də orta əsrlərdən etibarən əksər yaşayış yerlərində hamamlar inşa olunmuşdur. Onların bir hissəsi məscidlərə yaxın yerlərdə, bəziləri isə məscidə bitişik tikilmişdir. Hamamların arxitektura quruluşunda məscidlərin memarlıq üslubuna bənzər bəzi xüsusiyyətlərinin olması da İslam mədəniyyətinin təsirindən qaynaqlanır.

Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ordubad rayonu ərazisində qədim və orta əsrlərə aid xeyli abidə var. Bu abidələr içərisində hamamlar özünəməxsus yer tutur. Onlar həm rayonun özündə, həm də ətraf kəndlərdə (Nüsnüs, Gənzə, Vənənd, Darkənd, Üstüprü, Düylün) tikilmişdir.

Ordubad rayonu ərazisindəki hamamlardan bir qismi ilə bağlı aparılan araşdırma zamanı məlum olur ki, türk-İslam mədəniyyətinin memarlıq abidələrindən olan hamamlar orta əsrlər tariximizin, maddi və mənəvi mədəniyyətimizin öyrənilməsi baxımından xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Naxçıvan Muxtar Respublikasının ərazisindəki digər hamamlar kimi onlar da yerüstü və yeraltı olmaqla iki qrupa bölünmüşlər.

Ədəbiyyat materiallarından və toplanılan etnoqrafik məlumatlardan aydın olur ki, Ordubad şəhərinin mərkəzində “Sirri-Xuda” hamamı, Mingis məhəlləsində “Məscid hamamı”, Mədrəsə kompleksinin yanında “Mədrəsə hamamı” mövcud olmuşdur [1, s. 4]. Lakin bu hamamlar günümüzdə gəlib çatmamışdır.

“Sirri-Xuda” hamamının ayrıca suyu, çeşməsi olmuşdur. Novlardan içəri gələn su bir

qədər mülayimləşdikdən sonra istilik sisteminə keçmiş və qısa zamanda qızmışdır. Günəş enerjisinin təsirindən bişmiş kərpiclərin qızması da suyun isti qalmasına və tez isinməsinə təsir göstərmişdir. Hamamın isti su olan anbarı yeraltı olduğundan gec soyumuş, ilin bir çox vaxtları isti qalmışdır. Abidə 1933-cü ildə dağılmışdır.

“Məscid hamamı” Mingis meydanındakı çinarın şərq tərəfində məscidə gələnlər üçün tikilmişdir. Uzaq yerlərdən namaz qılmaq üçün məscidə gələnlər əvvəlcə bu hamamda yuyunub, sonra məscidə daxil olmuşlar. Hamam baxımsızlıq nəticəsində XIX əsrin sonlarında dağılmışdır.

“Mədrəsə hamamı” şəhərin yuxarı hissəsində, keçmiş İpək fabrikinin olduğu yerdə tikilmişdir. Mədrəsənin bağlanmasıdan sonra bu hamam fəaliyyət göstərməyərək tədricən dağılmışdır.

Ordubad şəhərində həliyədə bir hamam mövcuddur. XVIII-XIX əsrlərə aid bu memarlıq abidəsi şəhərin Təbriz və Mingis küçələrinin kəsişdiyi yerdə, Came məscidinin yaxınlığında inşa edilmişdir (şəkil 1). Bir çox mənbələrdə bu hamam haqqında [2, s. 387-388; 3, s. 154-156; 4, s. 32; 5, s. 62-67; 6, s. 26]. verilən məlumatlardan anlaşılır ki, Şərq memarlığı üslubunda inşa edilmiş hamamın ümumi sahəsi 483 kv.m, divarlarının qalınlığı 1 metrdir. Hamamın tikintisində 20x20x5 sm ölçüdə bişmiş kərpiclərdən istifadə edilmişdir. Bu abidə düzbucaqlı strukturu ilə seçilərək digər orta əsr Şərq hamamlarından fərqlənir. Hamam girişdə soyunma zalına açılan vestibüldən, çayxanadan, səkkizbucaqlı soyunma, düzbucaqlı yuyunma zallarından, yuyunma zalına açılan otaqlardan, xəzinədən, xəstələrin yuyunması üçün otaqlardan və ocaqxanadan ibarətdir.

Şəkil 1. Ordubad şəhər hamamı

Hamamın vestibülünə eni 1 m olan çatma tağ formalı dəhlizdən daxil olunur. Soyunma zalı kəsik küncəli olan kvadrat, mərkəzi salon isə səkkizbucaqlı formadadır. Zalı divarlarında hamama gələnlərin əşyalarını qoymaq üçün 4 ədəd dərin taxça var. Taxçalar hamamın səthindən 60 sm hündürlükdədir. Vestibülün mərkəzində kiçik çarhovuz (2x2 m) var. Diametri 6,35 metr olan günbəz səkkizbucaqlı zalın künclərindəki sütunlara

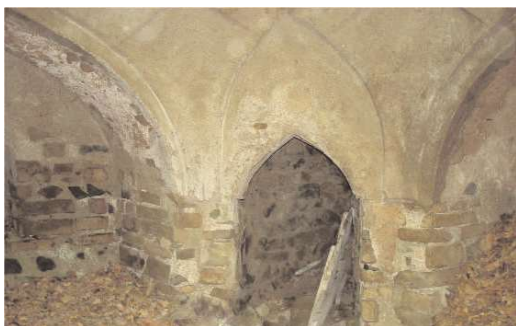
stalaktitlərlə keçir. Yuxarısı dairəvi günbəzlə örtülmüş soyunma zalının hündürlüyü 7,4 m-dir. Yuyunma zalı digər orta əsr hamamlarından mürəkkəb quruluşuna görə fərqlənir. Zal çatma tağ formalı dərin taxçalarla əhatə olunmuşdur. Taxçaların içərisində kisələnmək və masaj üçün xüsusi sal daşlar yerləşdirilmişdir. Zalı mərkəzində dairəvi hovuz mövcuddur. Yuyunma zalının günbəzinin diametri 5,8 m, hündürlüyü 7,4 m-dir. Hamamın şərq tərəfində, yuyunma zalına bitişik isti su hovuzu və onun altında ocaqxana var. Xəzinədən yuyunma zalına açılan gözlükdən isti su götürmək üçün istifadə edilmişdir. Hamamın suyu yaxınlıqda yerləşən Qarahovuz çeşməsindən götürülmüş, saxsı borular vasitəsilə xəzinəyə və hamamın yuyunma zalına daxil olmuşdur. Yuyunma zalı və ona birləşən otaqların altında isti havanın dövr etməsi

üçün kanallar düzəldilmişdir. Hamamın tağlı taxçaları sütunlarla qaldırılmış və tağ-tavanla örtülmüşdür. Hamam özünəməxsus quruluşu ilə maraq doğurur. Memar hücrələrin və hissələrin tikintisində çox səmərəli bir forma yaratmışdır. Onun girişi tam dairəvi, günbəzli, çatmatağlı dəhliz kimi tikilmişdir. Dəhliz vasitəsilə yuyunma yerinə yol gedir. Xidmət yerləri dəhlizin sağ və sol tərəflərində tikilmişdir.

Hamamda dəhlizin və oturmaq yerlərinin daim isti qalması da düşünülmüşdür. Tavan sferik formada tikilən sütun divarlara bitişik olduğu üçün isti su damcıları süzülərək yuxarıdan aşağıya doğru axaraq həmin divarları yenidən isitmiş, hamamın havasının soyumasına imkan verməmişdir. Buna görə də bütün gün ərzində hamam isti qalmışdır. Hamamın çirkab suları saxsı borular vasitəsilə uzaq məsafəyə axıdılmışdır. Toplanan etnoqrafik materiallara görə, hamamda ümumilikdə səkkiz xidmət sahəsi fəaliyyət göstərmişdir. Hamamda camadarlar, yuyunub hamamdan çıxanların ayaqlarına su tökmək üçün xüsusi adamlar və b. xidmət göstərmişlər.

Hamam binası Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisi sədrinin tapşırığı ilə 2009-cu ildə orjinallığı saxlanılmaqla, yüksək səviyyədə bərpa olunmuşdur.

XIV-XV əsrlərə aid Nüsnüs hamamı kəndin Murqalan adlanan hissəsində tikilmişdir (şəkil 2) [2, s. 382]. Hamamın çox hissəsi yerin altında, günbəzləri və giriş qapısı isə yerin üstündədir. Uzunluğu 22,6 m, eni 9,4 m, hündürlüyü 5,6 m və ümumi sahəsi 213 kv.m olan hamam düzbucaqlı planda tikilmişdir. Hamamın divarları, günbəzi və tağ-tavanları dağ daşı və əhəng-gəc məhlulu ilə hörülmüşdür. Divarların qalınlığı 1,2 m-dir. Eni 90 sm, hündürlüyü 1,65 m olan giriş qapısından içəri daxil olarkən on iki pilləkən aşağı enir [7, s. 29-30]. Hamam soyunma, yuyunma otaqlarından və qazanxanadan (tulanbar) ibarətdir. 18 kv.m sahədən ibarət olan soyunma yerinin üzərini günbəz örtür. Həmin günbəz digərlərinə nisbətən çox böyükdür. Soyunma yeri dördü kiçik və dördü böyük olmaqla səkkizbucaqlı planlıdır. Kiçik tərəflərin ikisində qapı, ikisində taxça və taxt, qalan dörd tərəfdə isə tağlar və taxçalar qoyulmuşdur. Tağlar yerdən 50-60 sm hündürlükdədir. Soyunma və yuyunma zalının döşəmələrinin sferik düzəldilməsi nəticəsində orada olan su qalıqları asanlıqla axmışdır. Soyunma və yuyunma zalları tunburlar vasitəsilə bir-birinə birləşmişlər. İsti su hovuzu yuyunma zalına bitişik inşa olunmuşdur.

Şəkil 2. Nüsnüs hamamı

Hamamda isti su yuyunma zalına açılan hovuzdan, soyuq su isə xəzinənin yanına saxsı borular vasitəsilə çəkilmiş yerdən götürülmüşdür. Yuyunma və soyunma otaqlarının altından isti havanın keçməsi üçün xüsusi kanallar qoyulmuşdur. Hamamın üç bacası var. Bacalardan biri yuyunma zalının cənub, ikisi isə şimal hissəsindədir. Bacalardan hamamın içərisinə işıq düşmüşdür. Hamam bulaq suyu ilə təmin edilmişdir. Su saxsı borular

vasitəsilə qazanxaya, oradan isə çənə tökülmüşdür. Ocaqxananın yaxşı yanmasını təmin etmək üçün bir neçə böyük və kiçik bacalar qoyulmuşdur.

Düylün hamamı XVIII əsrə aiddir (şəkil 3) [2, s. 87]. Girişi böyük vestibüldən ibarət olan bu hamam təbii daşlardan (sal daşı və çay daşından) əhəng-gəc məhlulu ilə tikilmişdir. Soyunma zalına dar keçidlə daxil olmaq olar. Hamamın mərkəzindəki soyunma zalı kvadrat formasında (4,5x4,5 m) tikilmişdir. Səkkizbucaqlı formada olan zalın divarları boyunca 3 ədəd (1,5x2 m, 1,5x1,5 m) taxça düzəldilmişdir. Taxçaların üstü çatmatağ formasındadır. Zalın tavanı isə dairəvi günbəzlə örtülmüşdür. Soyunma zalı ilə yuyunma zalını düzbucaqlı formalı vestibül birləşdirmişdir. Yuyunma zalı düzbucaqlı quruluşlu taxçalara ayrılmışdır. Hamamın xəzinəsi cənub tərəfdə tikilmişdir. Saxsı borulardan gələn suyun bir hissəsi xəzinəyə, digər hissəsi isə yuyunma zalına və kiçik hovuzlara tökülmüşdür. İsti su keçən kanallar yuyunma otağının və ona birləşən otaqların altından keçmişdir.

Şəkil 3. Düylün hamamı

düzəldilmişdir. Soyunma zalının yuyunma zalı ilə əlaqəsi balaca vestibül vasitəsilə yaradılmışdır. Mərkəzi yuyunma zalına şimal hissədən isti su hovuzu və qazanxana birləşmişdir. Hamama su yaxınlıqdakı çeşmədən saxsı borular vasitəsilə gətirilmişdir.

Şəkil 4. Vənənd hamamı

Vənənd hamamı XVII əsrə aiddir (şəkil 4) [2, s. 463]. Abidənin yerləşdiyi ərazidən “Uzun-küçə” vasitəsilə həm kənd meydanına, həm də yaşayış məhəllələrinə çıxış var. Hamamın uzunluğu 18 m, eni 15,4 m, ümumi sahəsi 189,2 kv.m-dir. Onun divarları dağ daşı, tağ-tavanları və günbəzləri isə bişmiş kərpiclə tikilmişdir. Hamamın girişi soyunma zalının sağındakı vestibüldəndir. Soyunma zalının diametri 5,1 metrdir. Zalda yeddi ədəd taxça

Aparılan araşdırmaların nəticələrinə əsasən qeyd etmək olar ki, Orta əsrlər dövrünə aid bu cür mükəmməl arxitektura quruluşuna malik hamamları Naxçıvanla yanaşı, türklərin yaşadığı digər regionlarda da görmək olar. Naxçıvanda olan bir çox memarlıq abidələri kimi bu hamamlar da türk-İslam mədəniyyətini özündə təcəssüm etdirir və Orta əsrlərdə İslam dünyasında memarlığın nə dərəcədə inkişaf etdiyini göstərir. Özünəməxsus memarlıq üslubu ilə seçilən Ordubad hamamlarının tədqiqi türk-

İslam mədəniyyətinin istər memarlıq, istərsə də arxeologiya sahəsi üzrə öyrənilməsi baxımından böyük elmi əhəmiyyət daşıyır. Belə elmi araşdırmaların aparılması və dərc olunması İslamda memarlığa olan marağın cəmiyyətə çatdırılmasını asanlaşdırır.

ƏDƏBİYYAT

1. Cabbarov C. Ordubad hamamları // El həyatı, Ordubad, № 32, 2016-ci il 23 avqust.
2. Naхçıvan abidələri ensiklopediyası. Naхçıvan: Bakanlar Medya, 2008, 521 s.
3. Səfərli H.F. Naхçıvanın türk-İslam mədəniyyəti abidələri. Naхçıvan: Əcəmi, 2017, 216 s.
4. Ваидова Х.Р. История города Ордубад в XIX-начале XX вв. Баку: Нурлан, 2007, 190 с.
5. Qənbərli Ə. Ordubadın orta əsr hamamları. Bakı: Elm və həyat, 1983, № 8.
6. Пашаев А.А. Город Ордубад в XIX-начале XX вв. (историко-этнографическое исследование). Баку: Элм, 1998, 200 с.
7. Салаева Р. Нахчыван наследие архитектуры. Баку: Азербайджан, 2002, 240 с.

Тогрул Халилов

МЕСТО ОРДУБАДСКИХ БАНЕЙ В ТУРЕЦКО-ИСЛАМСКОЙ КУЛЬТУРЕ

РЕЗЮМЕ

Ордубад является одним из богатых памятниками регионов Нахчыванской Автономной Республики. На территории района существует много памятников, относящихся к эпохе древнего и среднего веков. Среди этих памятников своеобразное место занимают бани средних веков. Они были построены в городе, а также в ближайших к городу селениях. В статье определено, что одна группа этих памятников (баня в Ордубаде, Вананде, Дюйлюне, Нюснюсе) была изучена и заняла своеобразное место среди памятников турецко-исламской культуры Нахчывана.

Togrul Khalilov

THE PLACE OF ORDUBAD BATHHOUSES IN THE TURKIC-ISLAMIC CULTURE

SUMMARY

One of the regions of Nakhchivan Autonomous Republic which is rich for its monuments is Ordubad district. There are lots of monuments belonging to Ancient and Middle Ages in the area of district. Among these monuments, bathhouses of the Middle Ages have a special place. They were built both in the city and city surroundings. In this article a group of these monuments (bathhouses in Ordubad, Vanvand, Nusnus) was studied and determined that Nakhchivan has a special place among Turkic-Islamic cultural monuments.